
Národní stereotypy v české a německé politické karikatuře

Jiří Kořalka

Východiskem mé úvahy je spíše vznik a funkce stereotypů ve vztazích mezi sousedními národy, zejména mezi Čechy a Němci, než fenomén karikatury, ale přesto se domnívám, že se nijak neodchýlím od ústředního tématu letošního symposia. Souvisí to nejen s mým dlouholetým zájmem o německo-české a česko-německé vztahy, ale také se skutečností, že se národní stereotypy vyvinuly a rozšířily dříve než politická karikatura. Historická věda má při poznání a rozboru národních stereotypů své nenahraditelné místo, bez ohledu na to, že jiné vědní obory, především sociologie, sociální psychologie a literární věda jsou v této oblasti pokročilejší a zkušenější. Ukazuje se totiž, že velkou část výroků a charakteristik, utvářejících v 19. století stereotypní "obraz toho druhého" (l' image de l' autre), je možné nalézt již o několik staletí dříve, dokonce i ve středověkých kronikách. Ale pouze důsledné historické chápání jednotlivých jevů a výroků, jejich zařazení do širších historických souvislostí, snižuje nebezpečí přímočarých zjednodušení a vytváření nových stereotypů při objasňování stereotypů minulosti.

Co rozumíme pod pojmem stereotyp? Poslední české encyklopedické dílo označuje stereotyp v sociální psychologii jako "komplex představ, které mají příslušníci společenských skupin o sobě (autostereotyp) nebo o jiných (heterostereotyp) a které obsahují nediferencované, často iracionální a předsudečné hodnocení zvláště skupin etnických a rasových".¹⁾ Je to definice obsažná a výstižná, ale ve srovnání s novějším mezinárodním bádáním o národních stereotypech²⁾ podle mého názoru nedostatečně odlišuje dva vývojové stupně stereotypů, označované jako 1. primární, ještě neideologizované, vyrůstající z bezprostředního nechápání a odmítání něčeho cizího, nesrozumitelného, a 2. sekundární, odvozené, tvořící důležitou součást národní ideologie, která zpravidla vytváří autostereotyp pozitivních vlastností svého národa na pozadí heterostereotypu negativních vlastností sousedního národa, považovaného za národního nepřítele. Ivan Klimeš a Jiří Rak připomněli nedávno v článku o tradicích a stereotypch v českém historickém filmu,³⁾ že se v české národní

ideologii 19. a první poloviny 20. století vytratil negativní obraz jiných sousedních národů než Němců, i když české středověké prameny znají mnoho příkladů o nepřátelství Poláků nebo Maďarů a také soudobá politická realita ve Slezsku nebo na Slovensku vytvářela nové konfliktní situace.

Na rozdíl od sociologických výzkumů o současných vztazích mezi národy⁴⁾ nemůže historické bádání klást sugestivní otázky žijícím respondentům, ale musí zjišťovat nositele a obsah stereotypních svědectví z dochovaných pramenů, než vůbec přistoupí k analýze a interpretaci národních stereotypů. Mělo by přitom vycházet z dosud málo využívaných historických pramenů, například z umělecky málo významné beletrie druhého a třetího řádu, rodinných a soukromých záznamů a dopisů, regionálních časopisů, písní a obrazového materiálu všeho druhu. Historik, který s těmito prameny pracuje nebo bude pracovat, si však musí být vědom toho, že v naprosté většině případů zachytí sekundární, ideologizovanou podobu národních stereotypů, pokud vychází z tištěného slova. Ve srovnání s výzkumem současnosti má historické bádání nepochybnou výhodu v časovém odstupu, v podstatně delším období pozorování a především v možnosti zařazení do širších historických souvislostí, ale k primárnímu, neideologizovanému stupni národních stereotypů se dostává většinou jen nepřímo, zprostředkovaně.

A v této situaci nastupuje karikatura. Nejnovější vídeňská studie z roku 1988 charakterizuje již ve svém podtitulu karikaturu jako výraz "iracionálního ve věku rozumu".⁵⁾ Slovo karikatura je italského původu a rozšířilo se od druhé poloviny 17. století pro vyjádření přehnaných, nadměrně zdůrazněných charakteristických rysů. Poukazovalo se na to, že pro výtvarné umění je karikatura tím, čím je komické a satirické dílo pro literaturu a divadlo. V konkrétních společenských podmínkách západní a střední Evropy od druhé poloviny 18. století se sociální a politická karikatura stala součástí obranného i útočného mechanismu měšťanstva a vznikající občanské společnosti proti dynastickému absolutismu, konzervativismu a strnulosti. Úspěšné karikatury se vždy vztahovaly k událostem, osobnostem a jevům, které čtenář znal odjinud, z vlastní zkušenosti nebo z tisku (ve 20. století i z jiných hromadných sdělovacích prostředků), přičemž tendenční zkreslení v něm vyvolávalo smích, úsměv, nesouhlas nebo odpor, v každém případě emocionální reakci. Karikatura byla vypočítána na určitou mentalitu příjemce, kalkulovala s jeho city a předsudky mnohem více než s jeho rozumem a tím také odrážela primární stupeň národních stereotypů silněji než tištěné slovo v soudobých novinách a knihách.

Toto obecné zjištění je možné dobře doložit na příkladu vzájemného zobrazení Čechů a Němců v politických karikaturách druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Byl to vztah dvou nesouměřitelných sil, což se

projevovalo již v tom, že pro české národní hnutí byl německý živel daleko nejvýznamnějším protivníkem, kdežto z celoněmeckého hlediska byli Češi jen nepříjemnou, ale svým významem nepatrnou etnickou skupinou v rámci Rakouska a v úloze národního nepřítele Němců vystupovali na západě Francouzi, na východě střídavě Poláci a Rusové. Obraz Němců v českém národním vědomí byl od počátku 19. století, zčásti již v barokním období, v podstatě konstantní a odlišoval se jen větší nebo menší dávkou negativnosti.⁶⁾ Německý pohled na Čechy byl ve stejném období velice proměnlivý a kolísal téměř od jednoho extrému k druhému. V období před masovým rozvojem národních hnutí, tj. před revolučním rokem 1848, přetrvával v bavorském a rakouském prostředí, které se čas od času dostávalo do styku s Čechy, primární stupeň etnického stereotypu, vyjádřený například tím, že rčení "böhmisch einkaufen" (kupovat po česku) znamenalo "krást".⁷⁾ Naproti tomu sváděla publicistika německého národního hnutí před rokem 1848 boj o získání Čechů pro budoucí německý národní stát. Vedle hlasů, které odmítaly jakékoli české jazykové a literární snahy jako ohrožení německé nadvlády v Čechách,⁸⁾ pohlíželi někteří němečtí spisovatelé a publicisté čtyřicátých let 19. století na husitskou minulost i na úsilí o emancipaci Čechů od všeobecného slovanství jako na obohacení německé kultury.⁹⁾ Sebevědomým vystoupením Čechů jako samostatného národa však tato etapa definitivně skončila a naprosto převážil stereotypní obraz Čechů jako kulturně méněcenné a politicky nepřátelské etnické skupiny, která žije v německém životním prostoru a nemůže si klást nárok na to, aby byla považována za národ.¹⁰⁾

O vzájemné závislosti autostereotypů a heterostereotypů v česko-německých a německo-českých vztazích od poloviny 19. století lze uvést řadu dokladů. Zářivá představa Čechů jako nositelů ušlechtilých a pokrokových ideálů, zastánců slovanského demokratismu a odvážné mírumilovnosti, se mnohem zřetelněji odrážela na černém pozadí představ o Němcích jako představitelích feudálních privilegií, národního útlaku a dobytčiny.¹¹⁾ Bylo by omylem se domnívat, že toto pojetí razil až František Palacký v úvodní části prvního dílu českého znění Dějin národu českého.¹²⁾ S podobnými názory se setkáváme od Pelcla a Fuchmajera přes Rukopisy až k publicistice roku 1848, zatímco Palacký připouštěl, že český národ "mnoho německého do života svého pojal i duchovně zažil".¹³⁾ Popularizace Palackého díla však všechny zmínky o kladném vlivu německých prvků v českých dějinách zcela potlačila. Pro ideologii českého národního hnutí nebylo podstatné, mělo-li se odlišit v liberálním a demokratickém duchu od Němců jako ztělesnění feudální reakce a absolutismu nebo spíše v konzervativním duchu od německé revoluce a republiky.¹⁴⁾ V obou případech museli Češi hájit svůj jazyk, svou národnost a svou svébytnost proti německému ohrožení. Argumentace se podřizovala potřebě: národní protivník musel

ztělesňovat opačné zásady.

Z celoněmeckého hlediska nebyl jistě český problém ani zdaleka tak závažný jako německé obklíčení pro Čechy, ale v národní ideologii Němců v Čechách nebo i německé Vídni zaujímali Češi prvořadé místo. A tu s překvapením zjišťujeme, že počínaje rokem 1848 používali němečtí ideologové v Čechách a ve Vídni ve vztahu k Čechům velice podobné, místy téměř shodné stereotypní obrazy jako na druhé straně česká národní ideologie vůči Němcům. Pokud český nebo rakouský Němec zastával liberální nebo demokratické názory, označoval Čechy jako sluhy feudálních aristokratů,¹⁵⁾ čeledíny kněžourů ("Pfaffenknecht" byla oblíbená a rozšířená nálepka až do osmdesátých let) nebo dokonce jako ctitele ruské knuty.¹⁶⁾ Červnové povstání v Praze roku 1848 nebo o dvacet let později demokratické táborové hnutí v českých zemích vyvolávalo stále četnější asociace mezi českým radikalismem 19. století a husitskou revolucí 15. století. Češi byli představováni jako "moderní husité" ohrožující znovu celé Německo.¹⁷⁾ Rovnice Češi = husité patřila k nejčastějším charakteristikám Čechů v mimorakouském Německu od šedesátých let 19. století a zvláště se rozšířila při jednostranném zpravodajství o česko-německých národnostních srážkách v Praze a okolí.¹⁸⁾ Až nápadná obdoba toho, co přisuzovala česká národní ideologie Němcům, se objevila v červenci 1863 v článku vlivného publicisty Theophila Pislunga,¹⁹⁾ uveřejněném v rozšířeném časopise Gottova nakladatelství ve Stuttgartu Morgenblatt für gebildete Leser: "Čech je neupřímný, vychytralý, servilní směrem nahoru, bezohledně panovačný směrem dolů, jako vůbec zná jen málokdy střed mezi dvěma extrémami, je buďto ve vystupování hrubý nebo až odporně nasládlý, buďto zbabělý nebo přehnaně odvážný. Naproti tomu je pracovitý a v každém zvoleném povolání zdatný, zvědavý a vytrvalý."²⁰⁾ Nepřipomíná to až příliš některé dobové české charakteristiky Němců, zejména ze severoněmecko-pruského prostředí?

Politické karikatury ze šedesátých let 19. století do značné míry odpovídaly stereotypním slovním označením, hlavně na německé a německorakouské straně. Karikatury kolem cesty předních českých politiků do Ruska roku 1867 patřily přirozeně k nejostřejším kritikám Palackého, Riegra a ostatních českých poutníků, především s ohledem na jejich iluze o carském Rusku.²¹⁾ V českých Humoristických listech se však projevil zajímavý posun stereotypního zobrazení českých a vídeňských Němců, kteří se nejvíce hodili k obrazovému vyjádření bezprostředních národních protivníků Čechů. Zdá se mi, že česká karikatura šedesátých let se v této souvislosti soustřeďovala spíše na primární, neideologizované rysy českého nebo vídeňského Němce ve fraku a cylindru, což odpovídalo sociálnímu odporu českých středních a chudých vrstev proti boháčům, lichvářům a kapitalistům, a často s typickým židovským nosem nebo jiným atributem

židovství, což souviselo s běžným využíváním antisemitských nálad v protiněmeckém duchu.²²⁾ O dvě až tři desetiletí později se negativní typ Němce v českých karikaturách podstatně změnil, i když se fraky s cylindry a židovská fyziognomie zcela nevytratily. Převážil však německý Michel s typickou čapkou jako ztělesněním hrubosti a nízké kulturní úrovně.²³⁾

Také v tomto případě je možné nalézt zrcadlový odraz spojených stereotypů, které se vzájemně podmiňovaly a doplňovaly, v německých karikaturách při zobrazování Čechů jako pouličních výtržníků, rváčů a nekulturních živlů. Český Vašek se v německorakouských i říšskoněmeckých karikaturách objevoval zpravidla s masívním kyjem, jako nevzdělaný venkovský klacek, zloděj, často ve větším množství pohromadě.²⁴⁾ Jeden zajímavý případ z konce března 1904 měl politickou dohru ještě po třiceti letech v meziválečném Československu.²⁵⁾ Proslulý karikaturista mnichovského humoristického časopisu *Simplicissimus*, Thomas Theodor Heine, který se vyznačoval kritickým postojem k pruskému militarismu a ke koloniální politice Německé říše, byl autorem karikatury o "divokých Češích", která využívala běžných stereotypů německého nacionalismu ve vztahu k Čechům, ale směřovala kriticky vůči německému kolonialismu. Vnější znaky připomínaly spíše divoké Afričany, kteří polonazi lezli po stromech, píchali německého učenice nožem do břicha, německému studentovi kradli hodinky, a uprostřed stál jiný německý profesor, který vybízel německého vojáka s puškou a bodákem, aby zasáhl. Obrázek byl doprovázen příznačným textem: "Po potlačení povstání Hererů (tj. v jihozápadní Africe, dnešní Namíbi) vyvstává před naší koloniální politikou nesrovnatelně těžší úkol: civilizace Čech."²⁶⁾ Mně připadá, že tato karikatura je mnohem ostřejší kritikou Němců než Čechů, mimo jiné tím, jak stereotypní kliše dovedla ad absurdum, ale nechci popírat, že v tehdejších rozbouraných poměrech mohla v české veřejnosti vyvolat pobouření.²⁷⁾

Ve srovnání s bohatou a mnohostrannou společenskou realitou, v níž i koncem 19. a na počátku 20. století převažovaly poměrně klidné poměry nad krizovými stavy, odrážejí politické karikatury celkové ovzduší doby mnohem jednostranněji a ve své podstatě negativněji. Vedle vypjatých národnostních konfliktů se v německo-českých a česko-německých vztazích té doby pravděpodobně ještě silněji projevovaly tendence k národnostní smířlivosti, dvojazyčnosti a vzájemnému kulturnímu ovlivňování, jimž nevěnovali dostatečnou pozornost doboví publicisté ani pozdější historikové. Tím menší uplatnění našly tyto jevy u politických karikaturistů, protože se nehodily do rozšířených stereotypních představ na obou soupeřících stranách.

- 1) Malá československá encyklopedie, sv.5: P-S. Praha 1987, s.873.
- 2) Srov. H.Ahrweiler aj., L'image de l'autre. Étrangers - Minoritaires - Marginaux. XVIe Congrès des Sciences Historiques. 1: Rapports. Stuttgart 1985; 3: Actes. Stuttgart 1987. - R.Jaworski, Osteuropa als Gegenstand historischer Stereotypenforschung. 1987, s.63-76 (Geschichte und Gesellschaft 13). - A.Suppan, Der Nachbar als Freund und Feind. Wechselseitige Geschichtsbilder und nationale Stereotypen im südslawischen und österreichischen Bereich. Österreichische Osthefte 29, 1987, s.295-322.
- 3) I.Klimeš - J.Rak, Film a historie III: Tradice a stereotypy v českém historickém filmu. Film a doba 1988, s.516-521.
- 4) Souhrnný přehled srov. J.Hoffmann, Stereotypen, Vorurteile, Völkerbilder in Ost und West - in Wissenschaft und Unterricht. Eine Bibliographie. Wiesbaden 1986 (Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, 1).
- 5) S.Heinisch, Die Karikatur. Über das Irrationale im Zeitalter der Vernunft. Wien-Köln-Graz 1988 (Kulturstudien bei Böhlau, 14).
- 6) J.Rak, Das Stereotyp des Deutschen im tschechischen historischen Bewusstsein. Österreichische Osthefte 31, 1989, s.88-102.
- 7) J.Ebner, Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten. Mannheim-Wien-Zürich 1980, s.47 (Duden-Taschenbuch, 8).
- 8) Příklady z augsburského deníku Allgemeine Zeitung (Levin Schücking, mladý Franz Schuselka) uvádí J.Kořalka, Palacký a Frankfurt 1840-1860: husitské bádání a politická praxe. Husitský Tábor 6-7, 1983-1984, s.267-269.
- 9) Nejvýznamnější mezi nimi byli Moritz Hartmann a Alfred Meissner. Ukázky z jejich děl s komentářem srov. J.Kořalka, Evropský zájem o husitství a František Palacký (do roku 1848). Husitský Tábor 8, 1985, s.221-224. V širokých souvislostech A.Kraus, Husitství v literatuře, zejména německé, 3: Husitství v literatuře devatenáctého století. Praha 1924, s.121-173 (Rozpravy České akademie III-58).
- 10) K tomu J.Kořalka, Vztah rakouského státního patriotismu a velkoněmecké ideologie k Čechům v první polovině 19.století. Ústecký sborník historický 1985, s.241-262.
- 11) Na příkladu F.M.Pelcla uvádí J.Rak, Zrod novodobé husitské tradice. Husitský Tábor 2, 1979, s.97-106. - Týž (cit. v pozn.6), s.91-92.
- 12) Tento názor byl poměrně rozšířený ve starší německé a rakouské publicistice a historické literatuře.
- 13) F.Palacký, Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě, 1. Praha 1848, s.13.
- 14) Srov.J.E.Vocel, Naše doba. Časopis Českého musea 23, 1849, s.141-157, v protikladu vůči E.Arnoldovi, Děje husitů s zvláštním vzhledem na

- Jana Žižku, 1. Praha 1848. K tomu Rak (cit. v pozn.6), s.98-100.
- 15) Srov. P.Kisch, Hebbel und die Tschechen. Das Gedicht "An Seine Majestät, König Wilhelm I. von Preussen". Seine Entstehung und Geschichte. Prag 1913 (Prager deutsche Studien, 21).
  - 16) Srov. M.Lammich, Das deutsche Osteuropabild in der Zeit der Reichsgründung. Boppard am Rhein 1978, s.203-217.
  - 17) V tomto duchu například Karl J.Kreutzberg v červnu 1848. Viz J.Kořalka (cit v pozn. 8), s.312, pozn.258.
  - 18) Příznačná byla posměšná báseň Der Czeche v oblíbeném berlínském humoristickém časopise Kladderadatsch ze září 1885, která začínala čtyřverším o rozbíjení cizích hlav jako národní vášni Čechů: "Das Hauen ist die Lust des Czechen, / Das tut er für sein Leben gern. / Statt selbst den Kopf sich zu zerbrechen, / Zerbricht der Köpfe anderer Herrn."
  - 19) V českém prostředí proslul Theophil Pisling svou kritickou studií Nationalökonomische Briefe aus dem nordöstlichen Böhmen, Prag 1856, a útočnou anonymní brožurou Germanisierung oder Czechisierung?, Prag 1861. Srov. O.Urban, Česká společnost 1848-1918. Praha 1982, s.156-157.
  - 20) [Th.Pisling], Das moderne Hussitentum. Morgenblatt für gebildete Leser (Stuttgart-München) LVII, č.37, 10.9.1863; č.38, 17.9.1863 (cit. v překladu J.K.). Pislingovo autorství zjištěno podle záznamů Cotta-Archiv, Deutsches Literaturarchiv, Marbach am Neckar.
  - 21) Srov.karikaturu František Palacký auf der Pilgerreise nach Moskau, Kukuk 1867, č.27-28, v: Niederösterreichische Landesaussstellung Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs I: Von der Revolution zur Gründerzeit 1848-1880 (katalog). Wien 1984, s.290.
  - 22) K tomu četné příklady z Humoristických listů 1867-1874. Srov. R.Jaworski, Jungtschechische Karikaturen zum Nationalitätenstreit in Österreich-Ungarn. Die Prager "Šípy" (1867-1907). Bohemia 22, 1981, s.300-341.
  - 23) Například Humoristické listy 56, č.30, 11.7.1913 (obr.příloha 6). V širších souvislostech srov. T.Szarota, Niemiecki Michel. Dzieje narodowego symbolu i autostereotypu. Warszawa 1988. Za upozornění a zapůjčení knihy děkuji dr.I.Martinovskému.
  - 24) R.Jaworski, Tschechen und Deutsche in der Karikatur (1891-1907), v: Deutsch-tschechische Beziehungen in der Schulliteratur und im populären Geschichtsbild (vyd. H.Lemberg-F.Seibt). Brunschweig 1980, s.58-68 (Studien zur unternationalen Schulbuchforschung, 28).
  - 25) Reakci národně demokratických a agrárních novin shrnul časopis Národní rada 14, 1934, s.151, boj nézorů a sprostota.

- 26) Die wilden Czechen. Simplicissimus 9, č.1, 29.3.1904, příloha s.9 (obr.příloha 7). Text přeložil J.K.
- 27) Die böhmische Hundswut. Simplicissimus 13, č.37, 14.12.1908, s.621. Tato karikatura v ovzduší protiněmeckých výtržností v Praze a protičeských útoků v českém pohraničí vyvolala nemenší rozhořčení (obr.příloha 8). Za zaslání kopií obou Heinových karikatur ze Simplicissima děkuji Robertu Luftovi (Mainz).